

DOBOSSY LÁSZLÓ

Közhasznú filológia

A filológia – közismerten – az a tudomány, amely a gondolatközlés legfőbb eszköze: az írásban megfogalmazott vagy előszóval előadott szövegnek az útját kíséri nyomon a keletkezéstől a hatásig. Más szóval: arra a régtől nyugtalanító kérdésre keres választ, hogy miként „lőn testté az ige”, miként válik tette a szó? Napjainkban pedig – úgy tetszik – sokkal inkább, mint előzőleg bármikor, különleges szükség van a félreérthetetlenül pontos gondolatközlésre, arra, amit az apostoli intés szigorú tömörséggel követel: szavunk legyen igen-igen, nem-nem... Hajdan, a stilsztika nevű tantárgy óráin belénk sulykolták, hogy nyelvi kifejezésünk legyen világos, szabatos, magyaros (azaz nyelvünk szellemét és nyelvtanunk szabályait tiszteletben tartó); a poétika nevű tantárgy óráin pedig az irodalmi megjelenítés csodás módzataival ismerkedhettünk. De hol vannak már a hajdani stilsztika- meg poétikaórák, s mai gondolatközlési gyakorlatunkban érvényesülnek-e az ott tanított és tanult elvek, begyakorolt szabályok? Hová veszett a világosság és szabatosság, vagyis egyszerűbb: az érthetőség eszménye? Mivé lett a nyelvi és gondolati igényesség követelménye? Reggelente bosszankodva olvasom a napilapot, esténként háborogva hallgatom a tv-híradót meg a rádiókrónikát, a különféle – jószereivel követhetetlen, mert pocsolyába süppedő – politikai vitákról nem is szólva. E „pestiesen” félig elnyelt, félig hadart szövegekből mit ért meg nemzetünk többsége: a vidéken és a határainkon túl élő magyarság?

De a filológus vizsgálódása szempontjából elsődlegesebb irodalmi szövegek is gyakran kerülnek pongyolán, henye tálalásban az olvasó kezébe. A könyvpiacot elárasztja a selejt, s példák garmadájjával bizonyítható, hogy még jobb sorsot érdemlő tudományos kiadványok is gondozatlanul jelennek meg. Eddigi jelek szerint a kapitalista vállalkozási mód egyelőre vajmi kevésbé mozdítja elő a minőségi elv érvényesülését.

Természetesen nem csak nálunk van ez így. Néhány évvel ezelőtt Milan Kundera, franciaországi emigrációban élő világsikerű cseh író tünődésre készítő tanulmányban foglalta össze tágabb tanulságú tapasztalatait. Az történt ugyanis, hogy amikor már jól megtanult franciául, kíváncsiságtól hajtva olvasni kezdte korábbi műveinek a legrangosabb párizsi kiadónál – a Gallimard-nál – megjelent fordítását. S elborzadt: a francia változatban nem ismert rá a saját eredeti szövegére. Nemcsak a minden irodalmi művet eredendően és természetesen más-másféleképp jellemző lélegzés volt merőben más, hanem feszélyezőn hiányzott a sugárzási kör, a mögöttes szöveg (extratextus) érzékelése is. S ez még hagyján; de a teljesebb mondandótól durván megfosztott csonka szöveg szintén nehézkesen dőcögött. Mindezek koronájaként a szerzőtől fontosnak ítélt egész szövegrészek, teljes bekezdések estek áldozatul a fordítói önkénynek. Nem csoda hát, hogy a haragra lobbant író a szemléltető példák hosszú sorának tüzetes elemzésével leplezte le e kártékony fordítói ferdtést, rámutatva, hogy ennek – érthetően – más, hasonlóképp kisebb, tehát védtelenebb, ám semmiképp sem jelentéktelenebb kultúrák irodalmi alkotásai is rendre áldozatul esnek. E tanulságos történet kapcsán – a teljesség kedvéért – megemlítendő, hogy Kundera fordítási szövegelemző művét szintén a Gallimard jelentette meg (*L'art du roman*, 1986).

E tekintélyes cseh író példaértékű esetét azért hoztam szóba, mivel – gondolom – elrettentő módon figyelmeztet a veszélyre, amely ellen időt és fáradságot nem kímélve

kell védekezniük elsősorban azoknak, akik – különféle területeken és különféle módokon – elkötelezetten vallják és vállalják az élő nyelvek és kultúrák egyenrangúságának elvét, s ennek érvényesüléséért a maguk módján cselekszenek is. A modern filológia, valamint az összehasonlító stilsztika és poétika művelői, szaktudományuk hagyományaihoz híven azon munkálkodnak, hogy lerövidüljön az út, amely, sajnos, változatlanul hosszúnak és áttekinthetetlenül tekervényesnek tűnik különböző kultúrájú egyének és közösségek között. Ezért a fő igyekezetük s az első tettük is a megértés: a szöveg, a mű, a szerzői szándék s a szerzői egyéniség megértése. További tevékenységük szintén a tágabb értelemben vett megértést szolgálja: a befogadást, az elismertetést, megbecsülést, a népek és kultúrák közti jobb viszony, elfogulatlan kölcsönös kapcsolat erősítését...

*

A következőkben arra teszek óvatos kísérletet, hogy az évtizedek folyamán összegyűlt témérek jegyzetemből néhány típusértékű adatot kiemelve és értelmezve indokoljam, miért szükséges változatlanul, sőt – hitem szerint – fokozottabban a teljes hűség igényének érvényesítése az irodalmi művek tolmácsolása során. Ha pedig valaki azt veti ellen, hogy az ilyen filológiai vizsgálódás belefut a részletekbe, ne higgyünk neki. Nemcsak azért, mert az igazság – tudvalevőleg – a részletekben van, hanem főképp azért, mert – ahogy az idézendő példák is szemléltetik, egy-egy ilyen „részlet” lényegbe hatolón befolyásolhatja a hozzá tartozó, gyakran épp reá épülő egész mű értelmezési lehetőségét.

Másrészt – s talán még inkább – a mai meglódult világban a vizsgálandó példák annak lehetnek bizonyítékai, hogy nem kétségesen továbbra is szükség van az idegen nyelvű irodalmi művek, főleg a többrétegű üzenetet közvetítő rendkívüli alkotások tüzetes szövegellenőrzésére, nyelvi és stiláris lektorálására.

A könnyebb áttekinthetőség végett a bizonyításul választott példákat hat csoportba sorolom. Az elsőkben bemutatandó esetek a hibás szövegértelmezés súlyossá válható következményeit szemléltetik. A második csoport típusesetei a szövegfélreértés gyakran kevésbé közönséges csapdáira vetnek fényt. A harmadik problémásabb jelenséget vizsgál: a szándékos szöveg módosítás okait és változatait. A negyedik a külső – rendszerint politikai – beavatkozás folytán elkövetett szövegcsönkítással foglalkozik. Az ötödik csoport példái azokról az elgondolkodtató zavarokról tanúskodnak, amelyeknek létrejöttét nyelvünk tipológiai mássága okozza. Végül a hatodik csoport – mintegy kiegészítésként – a tudatos és gyakran játékos sajtóhibák szövegtorzító szerepére s nemegyszer kiszámíthatatlan társadalmi hatására hívja föl a figyelmet. Természetes, hogy ez az ötletzerű csoportosítás a legkevésbé sem meríti ki a nyelvek és kultúrák érintkezése során keletkező sokféle gond és félreértés minden lehetőségét.

*

I. Valamikor az ötvenes évek végén vállaltam, hogy összevetem az eredeti szöveggel Simone de Beauvoir nemzedéki dokumentumregényének, az *Egy jóházból való úrilánynak* (*Mémoires d'une jeune fille rangée*, 1958) a magyar fordítását. E lektoráláson dolgozva feltűnt, hogy az egyébként jeles fordító fennakadt egy olyan szó értelmezésén és tolmácsolásán, amely pedig a dokumentumregény tárgyául szolgáló nemzedéki fejlődéstörténetben kulcsfontosságú volt: általa és körülötte bonyolódott a

cselekmény. A fordító mentségéül szolgált, hogy e diáknyelvi szót hiába kereste a legtüzesebb értelmező szótárakban, pedig akkor – a regény cselekményének idején: századunk húszas-harmincas éveiben – annyira áthatotta az értelmiségi nemzedék életét, hogy nemcsak ádáz vitáknak, de még utcai összetűzéseknek is a jelölésére szolgált, s ezért a Beauvoir-könyv egyik középponti elemévé vált. E szó a 'tala', illetve ellentéte: az 'antitala' volt. A fordító különféle kitalált körülírásokkal próbálkozott; hiába. Pedig a megfejtés egyszerű: a 'tala' a 'ceux qui vont à la messe' (akik misére járnak) mondat játékos-csúfalkodó összevonása, a jelentése pedig: misére járó, klerikális, konzervatív; az 'antitala' pedig értelemszerűen ennek ellenkezője: szabadgondolkodó, haladó, szocialista... (Olyan típusú szóképzés ez, amilyen a magyar 'dedő' a 'kisedővő'-ből.) A 'talák' és az 'antitalák' közt folyt, s az akkor ott tanuló külföldieket is élenként érdeklő világnézeti és politikai vita elhatározóan befolyásolta annak a nemzedéknek a szellemi formálódását, amelynek kiemelkedő tagjai közé tartozott a dokumentumregény írónője, s még inkább az ő élettársa, Jean-Paul Sartre. Nyilvánvaló tehát, hogy a 'tala' és 'antitala' esetében nem csupán egy (illetve két) akármilyen szó értelmezéséről volt szó, hanem egy rendkívüli szerepű és hatású értelmiségi nemzedék szellemi magatartásának a jellemzéséről is.

Némileg később, a hatvanas évek közepén, Jules Renard nevezetes *Naplójának* a magyar szövegét ellenőrizhettem. Meglepett, hogy a jól képzett fordító, talán csak a „quandoque et magnus dormitat Homerus” (néha a nagy Homérosz is elbóbiskol) szólás igazolása végett egyszer csak ingoványra tévedt. A franciában ugyanis a 'coup de foudre' (villámcsapás) szókapcsolat első – konkrét – jelentésben a természeti jelenségre vonatkozik, második – átvitt – jelentésben pedig a hirtelen támadt érzelmi kapcsolatot, szerelem megnevezésére szolgál. A szöveg fölidézte jelenetben két fiataalt, egy fiút és leányt ragad magával e villámcsapás(szerű érzelmi megrázkódás). A magyar változat viszont, az első jelentéshez híven, a természeti jelenséget írta le: áll a két fiatal, s villámcsapás sújtja őket. Mi lesz velük? S mi lesz a szöveggel?

II. A szövegfélreértés – tudjuk – kedvelt beszédtemája kárörvendő szerkesztőknek, olvasóknak. Se szeri, se száma az ilyen eseteknek, persze nem csak nálunk, másutt is, világszerte. Most két példát mutatok be, a problémásabbak okán. Mindkettőt, valamint a továbbiakat is, térségünk irodalmi kapcsolataiból veszem. Hitem szerint ugyanis itt van leginkább szükség kölcsönös megértésre, tapintatos szemlélődésre. Az első példa, amelyet szemügyre veszünk, a magyarról szlovákra általában megbízhatóan fordító s a két nyelvet egyaránt jól ismerő Štefan Krčméri (1892–1955) esete. Ő ugyanis Adynak az *Esze Tamás komája* című költeményét tolmácsolva ezt a sort: „Ciberén élt Esze komám” (miért, miért nem?) úgy értelmezte, hogy a 'Cibere' szót helységnévként vette. Lehet, hogy a sorkezdő nagybetű tévesztette meg, s még inkább lehet, hogy csak a nagy Homérosz módján elbóbiskolt. Mindenesetre az ő Esze Tamása nem tengődött korpalevesen, hanem egy képzeletbeli Cibere község lakójaként éldegélt. A probléma itt az, amire már fentebb is utaltam, vagyis hogy Krčméri az elképzelhető legtökéletesebben volt kétnyelvű szerző, nemcsak magyar költőket fordított szlovákra, de szlovákokat is magyarra, sőt magyar költeményeket is írt, egyet épp nyelvünk kifejező lehetőségeinek gazdagságáról. Hogyan történhetett hát, hogy a nem létező Ciberébe telepítette Esze Tamást?

A másik példánk sokkal bonyolultabb, s ha meggondolom, akár átmenetül is tekinthető a következő csoport eseteinek taglalásához. Itt arról van szó, hogy a harmincas évek végén František Halas kiváló modern cseh költő (1900–1949), (akinek a nagyapja állítólag magyar volt: Halász), lefordított egy tucatnyi Ady-költeményt,

köztük *Az Értől az Oceánig* címűt. Meglepetésünkre, a második versszak elején meg-hökkentő s az egész költemény hangvételét s költői mondandóját alapvetően megváltoztató szövegmodosításba ütközünk. Az új költői gondolatot bevezető „S ha rám dől a szittyá magasság” sorban ugyanis a kiváló cseh költő-fordító a 'szittyá' szó helyére a 'szittyót' iktatja be, aminek folytán e lényegi közlést hordozó sor így módosul: „S ha súlyával rám szakad a szittyó” (Když sítina se na mne svou tňhou vrhá). – Első olvasáskor azt hittem, csupán – a versfordításokban gyakran előforduló – szó-tévesztő elnézés történt. (Amilyen a főntebb bemutatott Cibere-estet volt.) Aztán, tovább töprengve e „ferdítésen”, egyre határozottabb lett a véleményem, hogy Halas – esetleg – tudatosan keresett más, a cseh költészet szellemével inkább egyező értelmezést. Miért? Először bizonyos azért, mert költészeti hagyományaitól általában és alapvetően idegen az Adyra jellemző végletes indulat, pátosz, rapszodikus szenvedélyesség. A cseh költészet alaphangja sokkal mértéktartóbb, visszafogottabb. Másrészt – s ez esetben főleg – Halas, a maga nem nagy terjedelmű, de a tiszta költészet eszményeinek érvényesítésére eredményesen törő életművében, a modern versművészet eszközeivel szintén a lényegkifejező egyszerűséget helyezte középpontba. Nem túlzás hát föl-tételezni, hogy az Ady-verset – a maga módján – így értelmezte: az Ér, vagyis a költői mű allegóriája, zavaros-pocsolyás tájról indul, ám a szittyóhalmok alatt is megleli a maga tekervényes útját, s lassan, szerényen, de ellenállhatatlanul csordogál a világ-irodalom Óceánja felé. E felfogás szerint nincs itt dacos szembeszegülés a sorssal, a csehek számára érthetetlen pusztító szittyá magassággal...; sokkal inkább arról van szó, hogy a valódi alkotó emberi szellem minden körülmények közt, legőzhetetlenül megleli útját „a szent nagy Oceánba”. Persze, továbbra is alapvető kérdés, hogy a fordítónak szabad-e más értelmet adnia az eredeti költői mondandónak? A szép hűt-lenség elve kiterjedhet-e a szerzői szándék átlényegítésére?

III. De nem ezt tette-e József Attila is, egyik ellenkező irányú közvetítése során?: cseh költő versét tolmácsolva nyelvünkön? Ismerjük a körülményeket, amelyek közt átültette Jiří Wolker nevezetes költeményét, a *Ballada a fűtő szemeiről* címűt. Ez esetben szó sem lehet elnézésről, hasonló szavak helyettesítéséről; a nyersfordítást megbízható nyelvértő készítette. József Attila tudatosan változtatta meg a költemény lényegi mondandójára utaló szentenciászerű sorokat, következő módon. Wolker – miután leírja, hogy a villanytelep fűtője megvakul, szeme világát adja mások, az emberiség világosságáért – így summázza a költői gondolatot: „A munkás halandó, / a munka él, / Antal haldoklik / a villanyfény zenél”... E költői gondolat értelme teljesen világos: a munkás meghalhat, de továbbél, folytatódik munkájának terméke, az átalakított vagy formába rögzített anyag. Ezzel szemben, a magyar költészet társadalomalakító hagyományához ragaszkodva, József Attila úgy érezte, hogy ugyanennek a gondolatnak, korunk egyik legfőbb erkölcsi törvényének más kifejezőerőt kell adnia; főként azzal, hogy a 'halandó' szó helyére ellenértékesét, a 'halhatatlan' szót iktatja, ilyen-képpen: „A munkás halhatatlan, / a munka él”. Szerinte ugyanis a munkás nem halhat meg, mert ami értelmet adott életének, a munka eredménye folytatódik, továbbél az embertársak hasznára és örömére. Vagyis: ahol az eredeti műben ellentét volt (A munkás halandó, de a munka él), a magyar változatban következtetést érzünk (A munkás halhatatlan, mivel továbbél munkája eredményében). Azt hiszem, ez esetben sem túlzás a két nemzeti költészet lényegi különbségére utalni.

Egy másik Wolker-költeménynek az ugyancsak József Attilától készített fordításában szintén szembeötlik egy értelemmodosító szövegváltoztatás. Itt azonban nem a két költészet alaphangja közti lényegi eltérés, inkább a két költő szellemi maga-

tartásának a különbözőzése indokolhatja a szövegmódosító eljárást. A *Délelőtt a parkban* című költeményről van szó. Wolker itt népies ihletésű vallási képet használ: „Ma is, tán holnap ismét / megváltja kőházak kínjait virító imádságom”. József Attila a megváltásra utaló ige helyett a jellegtelen 'megoldja' igével mintegy profanizálja a képet. Ámde – ha jól meggondoljuk – mégsem távolodik messzire a költemény eredeti mondandójától, hiszen Wolker is a záró strófában fenn hirdeti: „Férfi leszel / és katona. / S a katona imája a szuronya.”

IV. A szövegmódosító eljárásnak van egy olyan elgondolkodtató változata is, amely nem a fordító akarata vagy hajlama folytán jön létre, hanem a társadalmi és politikai viszonyok teremtette cenzori beavatkozásra vagy e beavatkozástól való félelem hatására. E sajnálatosan vajmi gyakori szövegváltoztatást, esetenként csonkítást vagy bővítést megint egyetlen példán kívánom bemutatni. Legyen e példa Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című világirodalmi rangú allegorikus műve, illetve ennek 1805-ben közölt magyar szövege. A fordító, Rimány István, egyike volt azoknak a református lekipásztoroknak, akik II. József türelmi rendelete után az üldözések eredményeként elnyomorodott cseh protestáns egyházak megsegítésére Csehországban vállaltak szolgálatot. Rimány ott is maradt, családot alapított, a prágai egyházkerület esperese lett, s élete alkonyán új hazája irodalmának „legszebb könyvét” ajándékba küldte haza anyanemzetének. Előszava a két haza közé szorult szellemi ember megrendítő vallomása: előbb a szerzót, Comeniust mutatja be, a hazájáért állhatatosan küzdő hontalant, majd magáról és az idegen ég alatt nehezen ápolt magyarságáról beszél megilletődötten mentegetőzve. Zord történelmi korban, a francia forradalom hatásától összekuszált viszonyok közt, a cenzorok éberségét kijátszva próbálja meg eljuttatni szülőnemzetéhez Comenius időtlen érvényű üzenetét azokról a szellemi és erkölcsi tapasztalatokról, amelyeket „népeink tanítója”, a panszofikus oktatást megalkotva, a XVII. század első felének Közép-Európáját megrázó történelmi változások során szerzett. Ámde a XVIII. század végén és a XIX. legelejeén, a francia forradalom utórezgéseitől rettegő Habsburg Birodalom cenzúrahatóságai megakadályozták, hogy a majdnem két évszázaddal korábban keletkezett Comenius-mű változtatások nélkül kerüljön a magyar olvasók kezébe. A jó ügyet minden módon szolgálni kívánó Rimány tehát cselekhez folyamodott. Átírta vagy kihagyta azokat a szövegrészeket, melyekben a szerző a papság világi tevékenységét, nevezetesen a főpapi méltóságok elnyerésének akkori módjait bírálta. Még sajátosabb fordítói beavatkozáshoz folyamodott azoknak a fejezeteknek az átültetése során, ahol Comenius maró gúnnyal jelenítette meg a világi hatalmasságok – királyok, főurak, hadseregpáncsnokok – cselekvési módozatait. Rimány itt gondosan beiktatta a 'török' jelzőt, s a szatirikusan leírt társadalmi jelenséget egyszerűen áthelyezte a Török Birodalomba. A vonatkozó fejezetnek már a címe is ez: „Török katonai állapotok”, majd a lapszéli alcímekben is következetesen ismétlődik e bővítő jelző: „A török ütközetnek leírása”, vagy „A címerek miért adattatnak a törököknél” stb. E bővítés folyamánként a magyar szöveg – paradoxálisan – összeszűkül, a szatíra általános érvénye csökken. Ahol ugyanis az eredeti műben ez olvasható: „Mindenütt rossz a közigazgatás”, a Rimány-szöveg így módosul: „Rendetlenségek a törökök között”. E következetes fordítói eljárás folytán eltorzul a mű eredeti értelme: ha ugyanis csak a török katonák kegyetlenkednek és ha csak a török uralkodók igazságtalanok, akkor a keresztények szükségképp mások: belátók, méltányosak, emberségesek; ahogy egy önkényesen (vagy cenzori sugallatra?) beiktatott bővítéssel ki is mondja a fordító: (a török hatalmasok) „miért nem néznek, hallgatnak, felelnek egyenesen, mint a keresztény fejedelmek?”

Rimány István a térségünkben mindig fontos és szükséges szellemi érték közvetítését rendkívül bonyolult körülmények közt, szövegcsönkítés és -torzítás árán is megpróbálta tisztességgel szolgálni; (Arany Jánostól kölcsönvett szóval: „Ahogy lehet, – gondolja magában”). Tájainkon e magatartás – sajnos – korábban is meg azóta is gyakran meglévő kísérelése közösségi életünknek. „Ahogy lehet”, sugallja Petőfi is János vitézének, aki „Lekonyította a karimás kalapot, / Nagyszőrű subáját meg kifordította, / Úgy tekintett bele a vad zivatarba”.

Et nunc venio ad fortissimum (amiként a régiak mondták)... 1961-ben, a Magyar Helikon kiadó kérésére én is lefordítottam – nagy szellemi haszonnal – ezt az egyetemes értékű Comenius-művet. Ámde mekkora lett csodálkozásom és bosszúságom, amidőn kiderült, hogy – nyilván politikai, illetve világnézeti okból – csupán a terjedelmesebb első rész, a szerző korának társadalmi viszonyait éles és szellemes szatírával megjelenítő *A világ útvesztője* jelenhetett meg, a második egyszerűen elmaradt. Pedig ez – *A szív paradicsoma* címmel – pontról pontra válaszol az első részben taglalt erkölcsi kérdésekre: „a világ útvesztőjében” folytonos csalódások terhével bolyongó vándor a keresztény hit átszellemült értelmezésében, „a szív paradicsomában” talál megnyugvást, békét és erőt is a további sorcsapások elviselésére. Nem kétséges, hogy ez az egész mű mondanóját, „üzenetét” lényegbevágón eltorzító szövegcsönkítés talán még annál is durvább, mint amelyet a derék Rimány István eszközölt a cenzúra beavatkozására vagy esetleg csak a cenzúráról félve... Illik megemlítenem, hogy e Comenius-főmű újabb magyar kiadásai, az 1961 óta bekövetkezett változások jelzésként, már a teljes szöveget közlik.

V. E bekezdésben azokról a jelenségekről essék szó, amelyek annak következményeként támasztanak zavart s egyben több irányba ágazó töprengést is, hogy nyelvünk szerkezeti törvényei mások, mint az átadó (vagy átvevő) nyelveké. E kiterjedt jelenséghálózatot ismét csak két különböző értékű és tanulságú példán kívánom érzékeltetni, jól tudva, hogy ez esetben sokkal többre, s főként alaposabb elemzésre, körültekintőbb vizsgálatra lenne szükség. – Az első példa legyen a nemzetünkhöz tartozók ajkán évszázadokon át leggyakrabban elhangzott magyar nyelvű szöveg: az Úr imádsága, a Miatyánk. Akár csak hozzátétőlegesen is vajmi nehéz lenne kiszámítani, hányszor mondták/mondtuk el munka előtt, munka után, mise közben, estelelte e fohászt, amelynek szövege pedig – Károlyi Gáspár klasszikusnak minősített megfogalmazásában – szinte soronként ellentmond nyelvünk alaptörvényeinek. „Mi Atyánk”: nyelvünkben nincsen jelzős szerkezetű birtokos névmás, a birtokviszonyt birtokos személyranggal fejezzük ki: Atyánk. A szakrális szövegben szereplő személyes névmás a birtokos személyranggal ellátott főnév előtt hangsúlyosító szerepet tölt be; ezt jelenti: a mi atyánk más (igazságosabb, hatalmasabb, gazdagabb), mint a ti atyátok. Az imádságban azonban nem erről van szó; itt – nyelvünk szellemében – elég lett volna: Atyánk. – „Ki vagy a mennyekben”: a latin változatot követő szórend (Qui es in coelis) a magyarban indokolatlan és hibás; helyesen: „ki a mennyekben vagy”. – A következő szentenciában: „Szenteltesék meg a te neved” egyrészt megint ismétlődik a személyes névmással nyomósított birtokviszony („a te neved”), másrészt előbukkan a dedós korunk óta belénk rögzült tilalom a szenvedő ragozás ellen: -tatik, -tetik a magyarban nem használtatik... Derék falusi mestereink mégis teljesen természetesnek vették az Úr imádságában meg más szakrális szövegekben szintén előforduló szenvedő szerkezetet, amely a leggyakoribb köszönésünkben is visszhangzott: Dicsértessék a Jézus Krisztus! (Igaz, később megtanultuk, hogy van egy igénk – egyetlen szavunk –, amelyben természetes módon él tovább a szenvedő alak: ez a szó a 'születik'.) – Folytathatnám a

Szent Máté evangéliumában lejegyzett könyörgés Károlyi szerinti magyar szövegének elemzését, de talán az előadott észrevételek is kellőképp bizonyítják, hogy miként a legtöbb közép- és kelet-európai nép életében, valamint szellemi-irodalmi fejlődésében a „bibliai nyelv” külön életet élt, liturgikus jellegénél fogva kevésbé befolyásolta a nemzeti nyelv ősi törvényszerűségeinek természetes érvényesülését.

A másik példa, amelyet bemutatok, sokkal kevésbé emelkedett jellegű. Annak szemléltetésére hozom szóba, hogy olykor félreértések szülője lehet nyelvünknek (és a finnugor nyelveknek) egyik lényegi sajátossága: a nyelvtani nemek hiánya. Persze, erre akár azt is mondhatnánk, hogy őseink – már akkor! – egyenjogúsították a nemeket. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy olyan nyelvekkel (kapcsolatrendszerünk nagyobb részével) kerülve értékcseré-viszonyba, amelyekben a nyelvtani nemek természetes jelenségeként vannak jelen, gyakran keletkezhetnek bonyolult tévedések. Ezt példázza a következő ártatlan történet. 1982-ben dolgozatot közöltem arról, hogy a második világháború elején cseh hazafiak szervezett csoportjai Magyarországon át, sőt az akkori magyar közigazgatási hatóságok közreműködésével jutottak el – Jugoszlávián át – a nyugati haderőkhöz. Felhasználtam egy kitűnő, bár nem élvonalbeli cseh író személyes beszámolóját is. E jeles adatközlőt Zdena Ančíknek hívták. Mármost: ismeretes, hogy számos indoeurópai nyelvben akadnak azonos alakú férfi- és női keresztnemek; például a francia Dominique, az angol Leslie stb. Hasonlóképp a cseh Zdena szintén lehet női név és férfinév is. Ennek lett sajnálatos következménye, hogy amikor a prágai magyar követség kezdeményezésére szerény dolgozatom megjelent csehül, s hozzám is eljuttatták, megrettenve, s egyben mosolyra is derülve észleltem, hogy a marcona Zdena Ančíkot, aki végigharcolta az észak-afrikai hadszíntereket, a prágai fordító – hogyan, hogyan nem, mindenképp megbocsáthatatlan tájékozatlanságról tanúskodva – nőiesítette. Beszámolóim nyomán oldalakon át úgy jelentette meg, mint rettenthetetlen cseh honleányt, aki bátor hazafiak társaságában, ismeretlen magyar férfiak, nők és családok támogatásával, de mégis sokféle veszélynek kitéve haladt át Magyarországon. Pedig a fordítónak csak bármelyik irodalmi lexikont kellett volna fellapoznia, hogy eligazodjék. – Miért mondtam el e történetet? Nyilvánvalóan nem csak a példaértéke okán. Elsősorban azért, mert szemléletesen mutatja, hogy a legegyszerűbb nyelvi tények félreértése milyen zavarokat támaszthat.

VI. A szövegtorzításnak a következőkben vizsgálandó sajátos esete – a tudatosan jelentésváltoztató sajtóhiba – legfőljebb csak érintőlegesen lehet tárgya a filológiai tanulmányozásnak. Szóba is csak azért hozom, mivel társadalom-lélektani szempontból meg olykor a politikai gondolkodás hullámvázának a jelzése is tanulságosan alkalmas. Mint ahogy pedig számunkra, filológusok számára – Terentius bölcs intése szerint – tudvalevőleg semmi, ami emberi, nem lehet idegen, hasznosnak látszik az ilyen kiegészítő adatok gyűjtése és értékelése is. Most két példát emelek ki a magam – szükségképp hiányos – gyűjteményéből e néha módfelett veszélyes nyelvi játék bemutatására. Előzetesen megemlítem, hogy a szedők tudvalevőleg a legképzettebb nyomdaipari dolgozók. Egy-egy alkalmas időpontban becsempészett szövegtorzító sajtóhibájuk közvélemény-formáló hatását a kollektív emlékezetben megőrzött s a közbeszédben sokszor – néha módosítva is – visszhangzó adat bizonyítja. Ilyen volt 1953-ban a Sztálin halála után kiadott hivatalos jelentés, amelynek szövege az akkor kevesektől olvasott Népszavában 'megrendelt gyászról' adott hírt ('megrendült' helyett). – Az én példáim nem kevésbé tanulságosak. Az első egy vezércikk az Élet és Irodalom 1959. június 5-i számában. A főszerkesztő, Bölöni György a szovjet frók III. kongresszusáról számol be, s hitet tesz arról, hogy amióta nem látta Moszkvát, „azóta igazán a halódó

emberiség világvárosa lett" ('haladó' helyett). A ravaszul politizáló szellemes szedő miért haragudhatott a szerzőre? Alig kétségesen azért, mivel a hajdani szabadelvű újságíró, aki Ady barátságával is kérkedhetett, idős korában neofita buzgalommal, szenilis szereplési vágyból vállalta és játszotta el az irodalomszervező főfunkcionárius dicstelen szerepét. Az Esti Hírlap méltatása szerint „korsziklaként állt ellen az ellenforradalom előtti hazug, demagóg, ellenséges agitációnak, és nem rendült meg az ellenforradalom ocsmány áradatában sem, nem félemlítették meg a csatornákból előbúvó közéleti és irodalmi patkányok”. (1959. szeptember 12.) Az ismeretlen szedő veszélyekkel szembeszegülő cselekvése – az akkori viszonyok közt – hatásos mód volt a tiltakozásra, a visszavágásra.

A másik példám egy költeményből kacsint ránk. A Népszabadság 1957. március 21-i, a Tanácsköztársaság évfordulóját méltató száma belső vezércikkben ír a *Proletariátusunk hősi hagyományai és a magyar költészet kapcsolatairól*. A szerző, egyebek közt, Oláh Gábornak *A vörös zászlósok* című költeményéből is idéz egy versszakot, mondandója szemléltetéséül. Ámde a szedő talán ismerte Oláh Gábor mostoha sorsát és gondolati fejlődését, mert egy telibe találó sajtóhibával számárfület mutatott a cikk szerzőjének és sugallóinak. Ahol ugyanis az a byroni gondolat kap megfogalmazást, hogy a költő az emberi sorsként felfogott tenger előtt állva így töpreng: „Gályámat rád bocsátom, vidd amerre / Szabadság vagy halál terem”, a csalafinta szedő a 'gályámat' szó helyett 'gatyámat' iktatott a versbe: „Gatyámat rád bocsátom, vidd, amerre / Szabadság vagy halál terem”.

Az ilyen és hasonló szándékos szövegtorzítások más közegbe és más távlatba helyezik a gondolatközlést. Ezek vizsgálata azonban – miként fentebb is utaltam rá – már nem tartozik tudományunk feladatai közé.

*

Reményem szerint e rövid vázlat is figyelemkeltőn jelezheti, mily sok még a tennivaló népünk és nyelvünk kultúrájának gondozásában. Új viszonyaink közt bizonytalán még több, mint korábban: például azokban a vést és reményt egyaránt görgető években, amidőn az előbb elemzett szemelvényeket gyűjtöttem. Jelenleg az frott sajtóban, az elektronikus hír- és ismeretközlésben, valamint – sajnos – a könyvkiadásban is elburjázott a nyelvi és stilisztikai igénytelenség. Egyik jól tájékozott napilapunk közlése szerint az „új kiadók egy része fittyet hány a hagyományokra, az üzlet 'oltárán' stílust, nyelvet, szerzői jogot, tipográfiát, korrektúrát, sok mindent feláldoznak”. (*Magyar Nemzet*, 1992. VI. 5.) Még a leghivatottabb tudományos kiadványaink is vajmi ritkán mutatnak követendő példát arra, hogy gondos és pontos szerkesztéssel szolgálják a teljes értékű szövegközlés ügyét. Napjaink sajnálatosan hanyatló műveltségi állapotának szemléltetésére hadd idézzem az alábbi adatot. Egyik komoly igényű tudományos folyóiratunk a francia 'maréchal des logis' kifejezést, amely tudvalegőleg az őrmesteri rendfokozat neve egyes katonai alakulatokban és a csendőrségnél, így magyarájtja: 'De Logis marsall'. (*Regio*, 1992/2., p. 29.) Lám, e magyar szöveg nevenséges módon igencsak magas rangra emeli a névtelen csendőr őrmestert. A filológus – bárha elismeréssel méltatja is az olykor-olykor elhangzó intéseket – nem nyugodhat bele a jó ízlés minden gátját átszakító folyamatos nyelvromlásba. Sorsát és életét arra tette rá, hogy a nemzet nyelvét s az e nyelven megszólaló gondolatközlést: értékmentést és értékörzést ne csak ünnepnapokon méltassa, hanem hétköznapi napokon is állhatatosan szolgálja. A filológus olyan „frászszakértő”, aki néhány leírt vagy előadott mondatból

hitelesen megállapíthatja a gondolatközli szellemi arculatát, egyéniségét; dehogyan a betűk vonalvezetéséből vagy a hurkok rajzából, sokkal inkább a gondolat mondatá formálásának a mikéntjéből.

Vannak, akik botor módon haszontalannak minősítik e munkálkodást; az atomkorban, úgymond, csak időt fecsérrel, aki ily avíttságokkal foglalkozik. Ez azonban tévedés. Ellenkezőleg: soha nem volt oly nagy szükség, mint épp napjainkban az alkotó gondolat hiánytalan kifejezésére vagy akár a népek közti – gyakran temérdek félreértéstől zavart – viszony érthető megfogalmazására. És persze hön óhajtjuk – bár elő is segíthetnénk! – a zaklatott korunkban élő ember gondolati és érzésállapotának hiteles megszólaltatását. A nemzeti és nemzetiségi gyűlölködések ellenére mégis – szinte csak azért is! – egyre szélesebb távlatok felé kitérő világunkban egyre nagyobb szükség van arra is, hogy legyenek minél többen, akik képesek ezt az üzenetet – ha másutt hangzott el – az eredetivel azonos ritmusban lélegezve tolmácsolni. A filológus nem vágyik sikerre, elismerésre. Az ő jutalma: a nemzeti műveltség gazdagodása, az anyanyelv kifejező eszközeinek alkalmassá edzése minden árnyalat hiánytalan közlésére. Ez most azért múlhatatlanul szükséges, mert nyilvánvalóan átmeneti korban élünk. A rengeteg rosszból, amely körülvesz, előbb-utóbb – kínos vajúdással – megszülethet a magasabb rendű jó. A magunk szelíd és szerény módján ennek eljövételét készítjük elő.

Illyés, akinek véleményét mindig érdemes megfontolni, amikor a nyelv és az irodalom tudatformáló, nemzetmegtartó szerepéről esik szó, azt vallotta, hogy „az irodalom a megismerés legfőbb forrása”. Meg is indokolja, miért és miképp: „Amit az ember ember-természetéről tudunk, azt voltaképpen a művészi ábrázolásból, szorosabban a szépirodalomból tudjuk. Úgy értve ezt, hogy ami lényegeset, valódit az ember elmondott magáról, hogy mi jóra-rosszra képes, mi esett meg és mi eshet még meg vele, azt az irodalom nyelvén mondta és mondja el.” Bizonytal lehet vitatni, esetleg árnyalni e büszke tételt, de kétségtelen, hogy az irodalom – más nyelvi közlési módokkal együtt – ma is, mint korábban mindig, az egyéni és közösségi önmegismerés egyik gazdag forrása. E forráshoz vezető úton segít eligazodni a közhasznú filológia.

